

УДК 159.922.7:316.6

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТРЕСОВИХ РОЗЛАДІВ ОСОБИСТОСТІ ЗРІЛОГО ВІКУ

Спицька Л.В., к. психол. н.,
докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи
Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

У статті проведено аналіз наукових підходів до визначення соціально-психологічних особливостей стресових розладів особистості зрілого віку як структурно складних станів, що розвиваються при травматичних (екстремальних) ситуаціях внаслідок емоційного або фізичного стресу. Показано, що до розуміння сутності стресових розладів особистості зрілого віку підходять з урахуванням психоаналітичної, трансної та дисоціативної теорій, гіпотези про травматичний імпринт, теорії формування патологічних асоціативних емоційних мереж тощо. Розглянуто теоретичні моделі таких розладів: психодинамічну, когнітивну, психосоціальну та мультифакторну, яку визнано провідною в їх розвитку. Констатовано, що в межах комплексної моделі значущими характеристиками травматичних чинників визначені раптовість, стрімкий темп розвитку катастрофічної події і тривалість її впливу, повторюваність протягом життя, а також вразливість особистості до формування розладів, про яку свідчать не тільки особливості поєднання конституційно-біологічних, соціально-демографічних, екзогенних чинників, а й схильність до віктимізації або риси травматофільії.

Ключові слова: особистість зрілого віку, стресовий розлад, соціально-психологічні особливості стресового розладу, психотерапія.

В статье проведен анализ научных подходов к определению социально-психологических особенностей стрессовых расстройств личности зрелого возраста как структурно сложных состояний, развивающихся при травматических (экстремальных) ситуациях вследствие эмоционального или физического стресса. Показано, что к пониманию сущности стрессовых расстройств личности зрелого возраста подходят с учетом психоаналитической, трансной и диссоциативной теорий, гипотезы о травматическом импринте, теории формирования патологических ассоциативных эмоциональных сетей и др. Рассмотрены теоретические модели таких расстройств: психодинамическая, когнитивная, психосоциальная и мультифакторная, которая признана ведущей в их развитии. Констатировано, что в рамках комплексной модели значимыми характеристиками травматических факторов определены внезапность, стремительный темп развития катастрофического события и длительность его воздействия, повторяемость в течение жизни, а также уязвимость личности к формированию стрессовых расстройств, о которой свидетельствуют не только особенности сочетания конституционно-биологических, социально-демографических, экзогенных факторов, но и склонность к виктимизации или черты травматофилии.

Ключевые слова: личность зрелого возраста, стрессовое расстройство, социально-психологические особенности стрессового расстройства, психотерапия.

Spitska L.V. ANALYSIS OF SCIENTIFIC ATTITUDES TO DETERMINATION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF STRESS DISORDERS OF PERSONALITY IS MATURE AGE

The article analyzes the scientific approaches to the determination of the socio-psychological characteristics of stressful personality is mature age disorders as structurally complex states developing in traumatic (extreme) situations due to emotional or physical stress. It has been shown that the understanding of the essence of stress disorders of personality is mature age personality is mature age is suitable taking into account the psychoanalytic, trance and dissociative theories, the hypothesis of a traumatic imprint, the theory of the formation of pathological associative emotional networks, etc. The theoretical models of such disorders are considered: psychodynamic, cognitive, psychosocial and multifactorial, Their development. It was stated that within the framework of the complex model, the suddenness, the rapid rate of development of the catastrophic event and the duration of its impact, the frequency of recurrence during life, and the vulnerability of the individual to the formation of stress disorders are indicative of the significant characteristics of traumatic factors, which is indicated not only by the features of a combination of constitutional, biological, social-demographic, exogenous factors, but also a propensity for victimization or features traumatophilia.

Key words: personality is mature age, stress disorder, socio-psychological features of stress disorder, psychotherapy.

Постановка проблеми. В умовах напруженої соціально-політичної ситуації, техногенних катастроф, гострих конфліктів у суспільстві та мікросоціумі, коли мо-

лодь часто перебуває в умовах психотравмуючих та/або екстремальних ситуацій, вивчення проблеми виникнення стресових розладів та їх подолання є актуальним як у

психологічному, так і в соціальному аспектах. У той час як деякі стресові фактори є складовою частиною життєдіяльності особистості, зокрема, втрата близької людини або хронічне захворювання, інші стресори лежать за межами універсального життєвого досвіду. До них відносяться природні катастрофи, нещасні випадки, пов'язані з авіа- та автокатастрофами, що мають тяжкі наслідки, насильство і збройні конфлікти тощо [1; 2; 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Встановлено, що дослідження ПТСР здебільшого виконані в межах робіт медичного та медико-психологічного профілю. Визначено клініко-психопатологічні особливості ПТСР у комбатантів (Б. Бадмаєв, В. Василевський, О. Єпанчинцева, О. Караяні, Я. Подоляк, О. Столяренко, Г. Фастовець) і ліквідаторів наслідків аварій на ЧАЕС (М. Зеленова, О. Лазебна, Н. Тарабрина); клінічну типологію ПТСР й питання диференціальної психофармакотерапії (В. Волошин, М. Маркова, Б. Михайлов, В. Підкоритов, В. Черкасов, Л. Шаповалова); транзиторні психотичні стани при ПТСР (Т. Дмитрієва, Б. Дрига, Г. Раствовцев), клініко-динамічні характеристики ПТСР (Н. Бундало, М. Григорьев, О. Дорожкін, О. Малюткіна, К. Пурсенко, А. Сумароков, Б. Циганков) і психофізіологічні маркери стійкості при бойовій психотравмі (Ю. Бубеев, І. Ушаков); психічну ригідність як фактор розвитку ПТСР у співробітників оперативних підрозділів (О. Косова) та його особливості при ендогенних захворюваннях (Н. Ільїна, О. Колюцька, А. Смулевич, Л. Тухватуліна); розкрито патопсихологічні аспекти ПТСР (Ю. Зинченко, Т. Марчук, О. Напреєнко, О. Тхостов), зокрема особистісні зміни при таких розладах (Х. Ахмедова, В. Вид, Ю. Попов, Д. Романовська, Н. Семенова, Л. Хохлов). Особливе значення відведено ставленню самих постраждалих до травматичної події (Т. Бохан, О. Ілащук, І. Озерецький, В. Стець, М. Щербак).

Констатовано, що більша частина досліджень із проблеми дослідження стосується епідеміології, етіології, динаміки, діагностики й терапії учасників бойових дій, жертв різного виду катастроф й терористичних актів, та переважно виконана на контингенті молоді [6; 7]. При цьому мало досліджень, присвячених вивченню соціально-психологічних особливостей розвитку та подолання таких розладів в осіб зрілого віку, попри те, що науковці (Л. Боярин, І. Добряков, Н. Завацька, З. Кекелідзе, Т. Мельницька, Л. Пілецька тощо) вказують на специфіку формування проявів стресових розладів та їх корекції в осіб різних вікових груп. Крім

того, наявний досвід психологічної допомоги в осіб зрілого віку вимагає поглибленого наукового аналізу, узагальнення та систематизації [5; 8; 9].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в аналізі наукових підходів до визначення соціально-психологічних особливостей стресових розладів особистості зрілого віку як структурно складних станів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного підходу (Б. Ананьєв, В. Ганзен, І. Данилюк, М. Журба, Б. Ломов, В. Мерлін, Г. Щедровицький); теорії: психіки як відображення дійсності (Б. Ананьєв, А. Коваленко, О. Леонтєв), детермінізму (С. Рубінштейн), психології відносин особистості (О. Лазурський, В. Мясіщев), вікової та корекційної психології (А. Борисюк, В. Бочелюк, Л. Головей, А. Реан, Д. Фельдштейн), психології спілкування (О. Блинова, О. Бодальов, Б. Ломов), теорії стресу (П. Анохін, Ю. Губачев, Л. Китаєв-Смик, В. Марищук, Г. Сельє, Н. Хрустальова), психологічних захистів особистості й копінг-поведінки (Р. Грановська, Р. Лазарус, О. Лосієвська, І. Микільська, В. Ташликов), психології посттравматичного стресу (О. Ілащук, Т. Мельницька, І. Озерецький, Л. Пілецька, М. Решетников, В. Рибніков, В. Стець, Н. Тарабрина, С. Чермяннін, М. Щербак); положення про саморозвиток, самодетермінацію й свободу особистості як суб'єкта життєдіяльності (А. Брушлинський, Г. Костюк, Д. Леонтєв, С. Максименко, В. Петровський, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева); ідеї феноменологічної психології та психотерапії щодо описового вивчення людини (Л. Бінсвангер, Ю. Бохонкова, Дж. Бьюдженталь, Е. Гусерль, Ю. Джендлін, К. Ясперс); екзистенціально-гуманістичні концепції (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), принципи психотерапевтичних теорій щодо організації психологічної допомоги молоді (Е. Берн, С. Гарькавець, М. Гулдінг, Р. Гулдінг, З. Ковальчук, Р. Мей, Я. Морено, Ф. Перлз, М. Тоба, І. Ялом, Т. Яценко).

Визначено, що стресові розлади виникають як відставлена та/або затяжна реакція на стресову подію або ситуацію (короткочасну/тривалу) загрозливого або катастрофічного характеру (Г. Боуландер, А. Егендорф, С. Фіглей). Доведено, що екстремальними можуть бути й ситуації, які мають значення для окремої людини, наприклад акти агресії, насильницькі дії

(Б. Шостакович). З'ясовано, що інформація з проблеми дослідження відрізняється суперечливістю, пов'язаною, насамперед, із використанням різних методичних підходів. Такі розлади описують через призму діагностичних вказівок сучасних систематик поведінкових розладів (В. Гарнов, Д. Джонсон, Д. Ковальський, О. Краснянський, П. Морозов, М. Сілвер). Використовується феноменологічний підхід із визначенням різноманіття ознак стресових розладів, постадійного їх розвитку зі схильністю до затяжного перебігу, формування особистісних змін (Є. Александров, А. Андрющенко, І. Гурін, О. Загоруйко, З. Кекелідзе, Г. Красильников, Т. Марчук, О. Напреєнко, М. Павлова, Б. Положий, А. Портнова). При цьому неоднозначно трактується роль індивідуально-типологічних та особистісних особливостей, що призводять до їх виникнення. Зокрема, до них відносять істеро-збудливі (М. Джишкаріані, В. Литкін) та астеничні (В. Вид, Ю. Попов) риси характеру людини, емоційну нестійкість й підвищену тривожність (О. Єпанчинцева). Показано значення соціально-демографічних характеристик у розвитку ПТСР (Г. Каплан, Дж. Мюррей, Ю. Попов, Б. Седок). Як предиктори таких розладів розглядають психічні травми в дитинстві (О. Загоруйко, Ц. Короленко), залежність від психоактивних речовин (І. Гурін, В. Литкін), психічну ретравматизацію (Р. Робінсон) тощо. Проте, на нашу думку, ці чинники предиспозиції можуть знизити поріг для розвитку стресових розладів або погіршити їх перебіг, але вони не є обов'язковими і недостатні для пояснення виникнення таких розладів загалом в осіб всіх вікових груп.

Встановлено, що за відсутності єдиної загальноприйнятої теоретичної концепції, яка визначає детермінанти та механізми виникнення і розвитку стресових розладів, розроблено кілька підходів (теоретичних моделей), серед яких виокремлено дві основних групи (психологічні та біологічні), а також мультифакторні (комплексні) моделі [3; 4; 10]. Встановлено, що до психологічних моделей належать психодинамічна (В. Зимін, Б. Кілборн, М. Пордер, М. Пуховський, Н. Райкрофт, С. Соловйова, Г. Томе), когнітивна (К. Калмикова, Д. Кларк, П. Ленг, М. Падун, К. Чемтоб, Р. Янофф-Бульман) і психосоціальна (М. Горовіц, Б. Гринн, Дж. Лінд, Дж. Уільсон), в основу якої покладений інформаційно-психолого-психофізіологічний підхід (М. Горовіц). Показано, що основні психологічні концепції за етіологічним принципом систематизовано у такий спосіб: реактивна (резидуальна) модель стресу, провідними

факторами якої є об'єктивні причини та нейробіологічні детермінанти; диспозиційна модель, до якої належать психодинамічна й екзистенційно-гуманістична концепції, які акцентують на особистісно-індивідуальних характеристиках; інтеракційна (особистісно-середовищна) модель, що враховує як особистісні, так і ситуаційні змінні. Остання група включає в себе інтерперсональну концепцію (Х. Салліван), концепцію системи відносин (В. М'ясищев) й мультимодальну теорію (Р. Лазарус). Перспективною є мультифакторна (комплексна) модель (А. Меркер), в межах якої виокремлюється значення трьох основних груп чинників, поєднання яких призводить до формування стресових розладів: особливості самої травматичної події; захисні механізми співволодіння; фактори ризику (вік, негативний минулий досвід, психічні розлади в анамнезі, низький рівень інтелекту і соціально-економічних умов життя).

Констатовано активне застосування різноманітних методів допомоги особистості зі стресовими розладами (Д. Беккер, С. Єніколов, І. Озерецький, О. Смирнов, В. Стець, Л. Шестопалова, М. Щербак), основними з яких є когнітивно-поведінкова (І. Королькова, М. Наров, А. Простяков), психодинамічна (Т. Кин, Е. Фoa, М. Фридман), гіпно-сугестивна (Д. Бром, К. Коннор), сімейна (І. Валінурова, О. Єпанчинцева, О. Пермькова) психотерапія, техніки десенсибілізації (П. Девідсон, Л. Максфілд, К. Паркер, А. Пушкар'юв, Ф. Шапіро) тощо. Водночас визначається недостатність цілісних підходів до психотерапії ПТСР у молоді. З'ясовано, що використовується обмежена кількість комплексних реабілітаційних програм у роботі з особами цієї вікової групи або перевага надається психофармакотерапії.

Вищезазначене зумовлює необхідність визначення та диференціації соціально-психологічних чинників стресових розладів в осіб зрілого віку, а також розроблення на їх основі інтегрованої програми психологічної допомоги у подоланні таких розладів.

Дослідження проводилося на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Северодонецьк). Вибірку становили 160 досліджуваних з ознаками стресових розладів. Вік досліджуваних – від 36 до 49 років.

Психотерапевтична та психолого-консультативна робота будувалася на основі полімодального підходу, який об'єднував техніки раціональної, когнітивної, біхевіоральної психотерапії, релаксаційні методи, гештальт-терапію, психодраму, логотерапію, психологічний дебрифінг з

урахуванням провідних стратегій подолання ПТСР у молоді: особистісного дистанціювання, моделювання, зміни позиції, зниження суб'єктивної значущості. Такий підхід націлений на переоцінювання смислового переживання певного (травматичного) моменту, зафіксоване в попередньому досвіді, й утверджується інший погляд на ситуацію, себе, зовнішні умови та впливи. Новий сенс досягається через винаходження переживання, що відповідає більшій свободі, спонтанності, можливості довіряти собі та іншим, перевіряти та випробувувати свою психологічну межу, робити вибір, знаходити особистісний ресурс із метою подолання стресових розладів.

Під час впровадження формувальних заходів враховувалися соціально-психологічні особливості осіб зрілого віку та відповідність обраних методів допомоги основним завданням запропонованої програми: зниження психоемоційної напруженості; опрацювання вражень, реакцій і почуттів досліджуваних; формування у них розуміння сутності подій, що відбулися, й психотравматичного досвіду; зменшення відчуття унікальності та патологічності власних реакцій шляхом обговорення почуттів та обміну переживаннями; мобілізація внутрішніх ресурсів, групової підтримки, солідарності й розуміння; зниження індивідуального та групового напруження; підготовка до переживання тих проявів і реакцій, які можуть виникнути в подальшому; розвиток комунікативної та соціальної компетентності; навчання основним методам психологічної саморегуляції.

Вивчено можливість подолання стресових розладів в умовах індивідуальної та групової форм психокорекційної роботи, відмінність між якими вбачалася в організаційному, а не змістовно-смісловому характері. Під час організації простору психокорекційної та консультативної взаємодії психолога з учасниками груп було впроваджено низку вимог, що відповідали сучасним уявленням про організаційно-інтеракційні особливості психотерапевтичних стосунків. Ці вимоги розглядалися нами як психологічні умови актуалізації внутрішніх ресурсів осіб зрілого віку. До них належали взаємна відповідальність психолога та учасників за процес і результати спільної діяльності (реалізується через обговорення й укладання організаційного та терапевтичного контракту); реалізація феноменологічної установки «тут і тепер» (Ф. Перлз, К. Стайнер), відсутність тиску або примусу учасників – недиригентність (К. Роджерс) тощо. Зауважимо, що урахування етнокультурних і релігійних особливостей осіб

зрілого віку також сприяло ефективності заходів формувального впливу, особливо в досягненні мети щодо зміни травматичних деструктивних переконань.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз наукових підходів до визначення соціально-психологічних особливостей стресових розладів особистості зрілого віку та власний досвід психотерапевтичної діяльності дали змогу розробити інтегровану соціально-психологічну програму подолання стресових розладів в осіб зрілого віку, побудовану на принципах: активності, зворотного зв'язку, диференційованого підходу, доступності та комплексності психологічної допомоги, формування позитивного самоставлення і конструктивної життєвої перспективи, мобілізації адаптивних копінг-механізмів, з урахуванням провідних стратегій (особистісне дистанціювання, моделювання, зміна позиції, зниження суб'єктивної значущості) подолання таких розладів. Ефективність розробленої програми доведена позитивною динамікою рівня інтеграції між потребою в досягненні головних життєвих цінностей та можливістю їх досягнення в реальності, зниженням показників внутрішнього дискомфорту, ситуативної та особистісної тривожності, депресії, індексів агресивності та ворожнечі, підвищенням комунікативної та соціальної компетентності, формуванням адаптивних копінг-стратегій поведінки, розширенням мережі соціальної підтримки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александровский Ю.А. Психогении в экстремальных условиях / Ю.А. Александровский. – М. : Медицина, 1991. – 132 с.
2. Араkelов Г.Г. Стресс и его механизмы / Г.Г. Араkelов // Вестник МГУ. – Серия 14: Психология. – 1995. – № 4. – С. 45–53.
3. Гошовська Д.Т. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадові положення / Д.Т. Гошовська, Я.О. Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2015. – № 3(38). – С. 134–142.
4. Дворніченко Л.Л. Справедливість як фундаментальна вимога адаптації особистості до критичних ситуацій життя / Л.Л. Дворніченко // Матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 19–20 лют. 2015 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – С. 27–30.
5. Завацька Н.Є. Реадаптація кризисної особистості методами когнітивно-поведінкової терапії / Н.Є. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психол. : зб. наук. праць СХУ ім. В. Даля. – Луганськ : СХУ ім. В. Даля, 2006. – № 1 (12). – С. 85–94.
6. Завацький В.Ю. Критерії оцінки ефективності соціальної адаптації особистості у посттравматич-

ний стресовий період / В.Ю. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2015. – № 3(38). – С. 471–478.

7. Завацький В.Ю. Теоретико-методологічні підходи до механізмів формування невротичних розладів та їх корекції / В.Ю. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – 2015. – № 1(36). – С. 146–154.

8. Заханевич В. Соціально-психологічний тренінг як складова соціальної роботи з різними категоріями населення / В. Занахевич // Наук. вісник ун-ту «Львівський Ставропігон» : Серія психолого-педаго-

гічна. – Львів : Вид-во ун-ту «Львівський Ставропігон», 2005. – Вип. II. – С. 31–39.

9. Злобіна О.Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О.Г. Злобіна. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.

10. Козир М.В. Формування інформаційної компетентності особистості в кризових умовах / М.В. Козир // Матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя», 19–20 лют. 2015 р., м. Суми. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. – С. 45–48.

11. Санникова О.П. Емоціональність в структурі личности / О.П. Санникова. – Одеса : Хорс, 1995. – 334 с.

УДК 159.938.3:378

«СПІЛКУВАННЯ» ТА «КОМУНІКАЦІЯ»: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ В ПРОСТОРІ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Товстоко́ра Ю.В., аспірант
лабораторії психології політико-правових відносин
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

У статті представлено результати аналізу соціально-психологічних підходів, які дозволили виявити ресурси комунікації та надали можливість комплексного дослідження спілкування у міжособистісних стосунках. Описано феномени «спілкування» та «комунікації» у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості. На основі розглянутих поглядів видатних науковців представлено аналіз «комунікативного повороту», що сприяв трансформації розуміння комунікативних процесів (комунікації та спілкування) у гуманітарних науках. Також в статті розглянуто функції та закономірності спілкування, які мають важливе значення для наукових досліджень комунікативних властивостей особистості та їх впливу на внутрішньогрупові стосунки молоді. Розглянуто класичні моделі комунікації, що відображають соціальні реалії сучасного суспільства.

Ключові слова: комунікативний поворот, комунікація, комунікативна поведінка, спілкування, міжособистісні стосунки, взаємопорозуміння, взаємодія, взаємовплив.

В статье представлены результаты анализа социально-психологических подходов, которые позволили выявить ресурсы коммуникации и предоставили возможность комплексного исследования общения в межличностных отношениях. Описаны феномены «общение» и «коммуникации» в их взаимосвязи и взаимообусловленности. На основе рассмотренных взглядов ведущих ученых представлен анализ «коммуникативного поворота», который способствовал трансформации понимания коммуникативных процессов (коммуникации и общения) в гуманитарных науках. Также в статье рассмотрены функции и закономерности общения, которые имеют важное значение для научных исследований коммуникативных свойств личности и их влияния на внутригрупповые отношения. Рассмотрены классические модели коммуникации, отражающие социальные реалии современного общества.

Ключевые слова: коммуникативный поворот, коммуникация, коммуникативное поведение, общение, межличностные отношения, взаимопонимание, взаимодействие, взаимовлияние.

Tovstokora Yu.V. „INTERCOURSE” AND „COMMUNICATION”: INTERPRETATIONAL FEATURES IN SPACE OF SOCIAL PSYCHOLOGY

The focus of the article is on the socio-psychological interpretation of the phenomenon of communication and of intercourse as a universal mechanism of society formation. The phenomena of „intercourse” and of „communication” are described in their interconnection and interdependence. The author considers intercourse and communication as a complex phenomenon, being studied by many branches of humanitarian knowledge. In a brief review, the history of studying the phenomenon is shown: of intercourse and of communication. The author analyzes and compares different approaches to the concept of intercourse and of communication. In conclusion the author presents her own vision of communication processes.

Key words: communicative turn, communication, communicative behavior, intercourse, interpersonal relationships, mutual understanding, interaction, mutual influence.